

NAȚIONALISMUL ȘI MODELAREA STRUCTURILOR
SUPRANAȚIONALE

— destrămarea Imperiului sovietic —

RUXANDRA-LUANA CRISTEA

Motto: *„Tovarăși, avem dreptul să spunem că am rezolvat problema naționalităților. Revoluția a deschis calea egalității în drepturi în plan atât juridic cât și social și economic, ea a contribuit din plin la egalizarea nivelurilor de dezvoltare economică, socială și culturală din toate republicile și regiunile, ale tuturor popoarelor. Prietenia dintre popoarele sovietice este una dintre cele mai mari cuceriri ale Revoluției din Octombrie. Fenomen unic în istoria mondială, această prietenie este pentru noi reazemul principal al puterii și solidarității statului sovietic.”*

MIHAIL GORBACIOV — 1987

„Pe scară mondială, contradicția majoră nu mai este între dreapta și stânga, între liberalism și socialism, fascism și comunism, «totalitarism» și «democrație». Ci între cei care vor o lume unidimensională și cei care optează pentru o lume pluralistă, fondată pe diversitatea culturilor, între cei care apără drepturi ale unui «om» abstract și cei care apără cauza popoarelor și drepturile și îndatoririle cetățenilor care le compun...”

ALAIN DE BENOIST — 1986

Problema raportului dintre „națiune și imperiu” este una foarte actuală încă în spațiul românesc, ca și în contextul mai larg sud-est european. Căci această zonă a constituit timp de secole însăși spațiul de articulație (și nu de puține ori de dispută) a trei imperii: aici, *statele naționale* s-au putut forma abia o dată cu și prin *dezintegrarea imperiilor*, proces determinat sau accelerat tocmai de mișcările popoarelor, ajunse în faza constituirii unei conștiințe naționale clare, programatice. Dar mai ales pentru că, dacă în ceea ce privește Europa occi-

dentală noțiunea de „imperiu” trimite la un trecut mai mult sau mai puțin îndepărtat, pentru partea sa orientală aceeași noțiune este bine ancorată în contemporaneitate: ultimul imperiu — cel sovietic — a murit oficial la 31 decembrie 1991. Iar dacă dizolvarea lui nu s-a mai produs ca o consecință a războiului (precum în cazurile Imperiului otoman, Austro-ungar și Țarist — pentru a ne rezuma la zona în discuție), ea nu a generat totuși în mai mică măsură violență și efecte dezastruoase, din motive pe care rămâne să le analizăm.

Istoria contemporană a statelor sud-est europene este, prin urmare, profund marcată de prezența și manifestarea activă (citește: agresivă) a complexului imperial și nu poate fi înțeleasă decât printr-o perspectivă teoretică adecvată. Avem în vedere necesitatea completării oricărui discurs politologic și sociologic despre națiuni cu unul *antropo-culturologic*, singurul care permite realizarea analizei morfologice temeinice. O astfel de analiză este indispensabilă, căci în lipsa ei apare riscul comparatismului abstract, fără punct de plecare, un simplu „transfer de teorie” în care realitatea e somată să intre, rezultatul nemaiputând fi numit știință, ci ideologie. Nu mai explicăm faptele, ci le forțăm să ne confirme teoria preformulată.

O bună metodă de precauție pentru a nu ajunge într-un asemenea impas este și buna situare față de teoriile existente: cunoașterea lor, dar nesubordonarea față de nici una, ci — oferindu-le statut epistemologic egal — verificarea forței lor explicative în *contextul dat*. Trebuie luat în calcul inclusiv posibilitatea unui eșec al vechilor teorii față de o realitate nouă și necesitatea curajului creației uneia noi? În fond, tocmai complexitatea fenomenelor sociale este cea care a generat și până acum numărul mare de sisteme teoretice existente, conținând, fiecare partea sa de „adevăr”.

I. DE LA SOCIOLOGIA IMPERIULUI LA SOCIOLOGIA IMPERIALISMULUI

Analizele asupra *imperiului* s-au făcut, în timp, din cele mai diferite puncte de vedere: de la cel teologic — care încearcă deslușirea legitimității ori lipsei de legitimitate a acestei forme de organizare societală prin raportarea la principii și norme de morală religioasă — până la cele elaborate în câmpul științelor sociale, accentuând factori și elemente politice, economice, culturale etc. Aceste încercări de definiție trebuie privite mai degrabă ca *abordări complementare*, cu mențiunea că cele mai multe surprind cu precădere aspectul static, structural al fenomenului.

În ultimele decenii se remarcă o încercare de trecere de la studiile analitice (morfologice) la studiile de sinteză. Se trece, practic, de la sociologia imperiilor către sociologia imperialismului. În lucrarea sa *The Question of Imperialism*, B. Cohen sugerează o asemenea transformare. El face o trecere în revistă a principalelor cercetări asupra problematicii imperiului realizate de M. B. Brown, Paul Sweezy, Richard Edwards, Jonathan Cole etc., insistând asupra lucrării lui

J. Schumpeter — „*Clasele sociale și imperialismul*” — semnificativă din acest punct de vedere.

O teorie mai complexă, prin posibilitatea înglobării și a aspectului dinamic, a dezvoltat Giovanni Arrighi în *Geometria imperialismului*, lucrare în care sociologul american preia metoda weberiană a *ideal-tipului*, izolând o serie de elemente teoretice cu ajutorul cărora își construiește structurile ideal-tipice. Autorul propune astfel patru definiții ale imperiului:

1. *colonialistă* — accentuând tendința națiunii — a statului de a se extinde dincolo de granițele lor naturale;

2. *imperiul formal* — în care se stabilește o ordine ierarhică între state, care tinde să genereze conflicte între statul imperialist și forțele autonome, naționale din imperiu. În acest caz, naționalismul capătă caracter antagonic, de excludere, mergând către dezintegrarea imperiului;

3. *imperiul informal* — asimilabil unui spațiu al liberei circulații a bunurilor, informațiilor, persoanelor, în care rivalitatea politică e înlocuită cu cea economică, ceea ce îi conferă un caracter pacifist, egalitarist, internaționalist, nu de excludere și dominație;

4. *imperialismul propriu-zis* — acolo unde avem de a face cu un conflict între state pentru hegemonie. Această din urmă definiție coincide cu cea dată de Lenin fenomenului, dar care, după cum observăm, rămâne doar un caz al unei posibile perspective mai ample. Acestea patru sunt privite totodată ca faze (neobligatorii) în evoluția imperiului.

Arrighi lucrează cu o schemă grafică cu două coordonate: naționalism și stat (înțeles și ca *spațiu* geografic dominat de o națiune), pe care le consideră caracterizate de tendințe expansioniste ce pot fi (ne)antagonice. El aplică această schemă în principal în explicarea evoluției istorice a Imperiului Britanic, în care se pot identifica cele patru faze bine delimitate istoric.

Ca o concluzie, autorul avertizează asupra *necesității de a încadra istoric fenomenul naționalist*, întrucât manifestările sale sunt foarte diferite în epoci și zone geopolitice diferite.

II. NAȚIONALISM ȘI DEZINTEGRARE ÎN IMPERIUL SOVIETIC

Orice încercare de înțelegere a procesului dezintegrării Imperiului sovietic trebuie să țină seama de eșecul înregistrat de paradigma clasică a sovietologiei dezvoltată în Occident și care pornea în explicarea situației URSS și — printr-o extensiune hazardată — a celorlalte țări din „lagărul socialist” sud-est european de la factori exclusiv *economici* și *militari*. Paradigma s-a prăbușit o dată cu sistemul comunist pe care de fapt nu putuse să-l descifreze corect niciodată din pricina unilateralității sale. Dimensiunile acestui eșec teoretic apar însă la porțiunile lor reale abia dacă ne gândim că această concepție avea statut de con-

cepție oficială în vest: era promovată în învățământul superior și se lucra cu ea în institutele de cercetări internaționale ale diferitelor state. (Astfel că se ridică îndoieli inclusiv în legătură cu succesul serviciilor secrete ale acestor țări în URSS...).

Recent apărute în România, cărțile analistei franceze Hélène Carrère d'Encausse, *Imperiul spulberat* și *Triumful națiunilor*, propun o altă perspectivă asupra Imperiului sovietic, luând de data aceasta în calcul *factorul național* — importanța și rolul lui în diferite etape și momente din cele trei pătrimi de secol de existență a URSS, cu precădere în faza finală, de descompunere, în a cărei principală cauză se constituie. Asupra acesteia din urmă vom insista în continuare, nu înainte de a menționa reacția occidentală la apariția *Imperiului spulberat*, în Franța anului 1978: autoarea a fost acuzată de a încerca o mare dezinformare, fiind manipulată de rușii înșiși, pentru a-i face pe occidentali să slăbească vigilența, imaginându-și că URSS este pe moarte, dezintegrandu-se din interior. Această reacție este în perfectă coerență cu succesul și voga pe care le avea în perioada respectivă ceea ce am numit paradigma economică și militară a sovietologiei.

Tema cărții *Triumful națiunilor* este aceea că „poporul sovietic” — comunitatea istorică de tip nou pe care conducătorii sovietici o considerau realizată pe teritoriul „statului întregului popor” la mijlocul anilor '70 — era practic *inexistent*: în URSS existau numai națiuni și etnii. În ciuda terorii, trunchierii memoriei colective, închiderii lor într-un sistem de valori totalitar, acestea au reușit să reziste agresiunilor și uniformizării, păstrându-și — chiar dacă de multe ori în forme diluate ori modificate — elementele esențiale ale specificului național: valori comunitare, religie, limbă națională, ritm demografic propriu etc. Autoarea argumentează masiv aceste aserțiuni, subliniind de la bun început lipsa totală de receptivitate a conducerii sovietice — dar și a Occidentului — la semnele ce vesteau că vremea națiunilor nu trecuse în interiorul URSS. Crizele cu substrat etnic sau național erau desconsiderate, greșit interpretate, soluționarea lor neintrând vreodată realmente în discuție. Gorbaciov nu face excepție. Urmărindu-i pas cu pas mișcările politice dominate în permanență de *viziunea centralizatoare a problemei naționale*, Hélène Carrère d'Encausse demontează mitul încetățenit despre Gorbaciov, cum că ar fi fost foarte lucid și ar fi avut dintru început intenția de a schimba sistemul. Nimic mai fals: el afirmă constant primatul socialismului unificator și acționează — chiar în mod brutal — pentru înfăptuirea lui.

Însă momentul de respiro ce a urmat exploziei de la Cernobâl și dezvăluirea unor adevăruri, chiar parțiale, despre cumplitul eveniment au constituit ocazia pe care popoarele n-au ratat-o: începe afirmarea tot mai puternică a voinței lor de a-și alege singure destinele, respingerea tot mai categorică a Imperiului. Această din urmă tendință se va manifesta ca respingere a noilor conducători comuniști ruși cu care Gorbaciov îi înlocuiește pe cei naționali și, prin extrapolare, ca un *antirusism* tot mai accentuat. Epurările făcute la periferia islamică a imperiului și încercările de accentuare a rusificării au grăbit înlănțuirea suspi-

ciunilor și resentimentelor ce a condus la violențe. Revolta de la Alma-Ata, capitala Cazahstanului, din decembrie 1986, ce se va desfășura sub lozinca: „Cazahstanul pentru cazaci!” și sub simboluri naționaliste clare, a fost reprimată brutal, ceea ce a întunecat definitiv imaginea lui Gorbaciov în această parte a URSS. Dar „detonatorul” fusese apăsător și evoluția situației din Caucaz nu mai putea fi oprită.

Regăsirea memoriei oferă substanța conflictului dintre armeni și azeri în legătură cu regiunea Nagorno-Karabah, iar ezitarea Moscovei în a găsi și oferi o soluție acestor stări de lucruri conduce la dezvoltarea și a unui sentiment de ostilitate față de Rusia (identificată cu URSS) și de ruși. Cele două republici ajung repede la concluzia că trebuie să-și impună propria manieră de raportare la problemă, în pofida și chiar împotriva puterii centrale. Reacția violentă a Moscovei a atras după sine „libanizarea Transcaucaziei”, care se mobilizează inclusiv militar pentru a ieși de sub influența sistemului sovietic.

Tensiunile interetnice răzbat la suprafață și în alte republici: Georgia (unde are loc reprimarea de către forțele Ministerului de Interne sovietic a unei manifestații pașnice și izbucnesc conflicte cu minoritățile abhază, osetă și azeră), Asia centrală (unde actele de violență sunt îndreptate împotriva tuturor celor ce par străini, împotriva emigranților reprezentați de ruși și de populațiile deportate).

Manifestările de violență nu sunt atât de haotice și de dezorganizate cum ar putea părea la o privire superficială. Fronturi populare, născute cu binecuvântarea partidului comunist care le dorea a fi *pârghii* pentru mai buna orientare și direcționare a societății — devin surse ale unor veritabile partide politice prin care societatea își exprima aspirația pentru întărirea existenței naționale. În acest proces de organizare — Statele Baltice s-au aflat în avangardă căci, anexate de Stalin în 1940, ele aveau o memorie mai proaspătă a vieții democratice. Fronturile baltice își definesc de la început programele în termeni naționali, iar între ele se dezvoltă o legătură intuitivă rapid ca utilă intereselor comune, adică dobândirii unei independențe tot mai mari față de centru. Apare ideea că „democrație înseamnă soluționarea chestiunii naționale”, ce se impune în majoritatea organizațiilor din periferie.

Exemplul baltic e preluat în Moldova, apoi în Bielorusia, în Ucraina, în Georgia, apoi și în Transcaucazia și Asia centrală. Republicile sovietice se organizează în mod autonom față de puterea centrală devenită incapabilă să mai stăpânească situația. Justiția, armata și partidul comunist — cei trei stâlpi ai federalismului sovietic — vor fi progresiv dărâmați, pe măsură ce republicile își proclamă *suveranitatea*, pentru ca în scurt timp să vină momentul *independenței*. Reacțiile Moscovei vor fi în general de tergiversare, de încercare de a câștiga timp — o politică eronată într-un moment în care afirmarea popoarelor este pe cât de impetuoasă, pe atât de contagioasă. Presiunile economice sau militare nu au avut nici un efect. De altfel, Occidentul începe să reacționeze pozitiv față de mișcările naționale din URSS — în primul rând față de statele baltice,

caracterizate plastic de autoare drept un David îndrăzneț și curajos ce a învins puterea marelui Goliath, marcând „triumful realității asupra aparențelor”.

Un lung și însemnat capitol e consacrat apariției pe scena crizei naționale a *Rusiei*, ce se afla în fața provocării de a stabili o distanțare (inexistentă și imposibilă pentru cei mai mulți) față de... URSS, de puterea centrală cu sediul la Moscova. Nu vom insista, căci scopul nostru este mai degrabă surprinderea unor caracteristici generale, a unei linii de evoluție comune, utile în circumscrierea întregului fenomen.

Vom adăuga că puterea centrală și republicile au evoluat de acum pe două linii opuse, fiecare căutând să frâneze activitatea celeilalte și s-o accelereze pe a sa. Cea care va ceda va fi în final puterea sovietică, pe care naționalismul periferiei o reduce la un moment dat la rolul de spectator al dezintegrării sistemului. Inițiativele legislative ale Moscovei nu mai sunt luate în considerare, în general instituțiile sovietice, dublate de instituții naționale la toate nivelurile și pe toate planurile, își pierd obiectul: experimentul comunist a eșuat, sentimentul național l-a împins în istoria utopiilor moarte.

Autoarea trece în revistă și unele dintre problemele etnice și naționale cu care republicile au a se confrunța în continuare (și pe care cursul ulterior al evenimentelor le-a confirmat în general): populațiile strămutate, rușii din celelalte republici pe care Rusia nu-i poate primi, micronaționalismele și războaiele locale etc. Ele nu fac decât să întărească concluziile în legătură cu moștenirea teribilă a acestui sistem falimentar.

Ceea ce impresionează, în fond, în această lucrare este, pe lângă abundența deosebită de date și informații în legătură cu subiectul analizat, tonul neutru și lipsit de accente pasionale, până într-acolo încât Héléne Carrère d'Encausse aproape se ferește de a *analiza* situația pe care o descrie. Comentariile sunt puține, iar pretențiile de teoretizare lipsesc cu desăvârșire. Concluziile acestui imens material documentar sunt de acum încolo de tras.

De altfel, Héléne Carrère d'Encausse pare, prin maniera generală în care prezintă curentele de mișcări naționaliste, tributară unei „viziuni materialiste” despre națiune, de tipul celei lansate în ultimele decenii în antropologie de englezul Ernst Gollner, ori în sociologie de germanul Karl Deutsch. Aceasta explică o anumită lipsă de suplețe în abordarea problematicii, autoarea stabilind legături între aspirațiile naționale și diferențele nivelurilor de dezvoltare economică ori factorii de conflict induși etc. și părând să neglijeze vocația națională autentică a popoarelor. Înțelegerea relației națiune-religie (în cazurile balticilor catolici ori a asiaticilor islamici) pare de asemeni viciată din această cauză. O definiție a națiunilor ca „persoane morale”, a identității etnice ca și cristalizarea unei serii de atribute culturale și a naționalismului ca „manieră de autocunoaștere culturală”, chiar ca „formă de cultură” (așa cum o face, de pildă, linia primordialistă din antropologie) ar fi o mai bună deslușire a nuanțelor și a dimensiunilor reale ale procesului.

Rămâne valabilă, în orice caz, ideea — cum spuneam, nouă în sovietologie — a perspectivei naționale asupra dezintegrării sistemului. Aplicată la zona sud-est europeană, ea se dovedește la fel de profitabilă, căci numeroasele încercări ale țărilor socialiste de desprindere de sub dominația URSS (dominație exercitată pe toate planurile, urmărindu-se o cât mai riguroasă „alinieră” a acestora la sistem) devin acum mai coerente, mai satisfăcător explicabile. Dacă în interiorul Imperiului, naționalismul s-a manifestat pe linia revendicărilor *teritoriale*, în țările satelite găsim tentative de rezistență și reacție în *cultură* (în instituțiile culturale din România, dându-se o luptă surdă pentru recucerirea lor din mâinile celor instalați acolo de ocupantul sovietic), în *economie* (e suficient să amintim reacția Iugoslaviei la încercările de impunere a economiei comuniste de tip sovietic sau a României la planul Valev elaborat prin '62-'63 în CAER și care urmărea „specializarea economică” în vederea „integrării” țărilor socialiste — României revenindu-i rolul de țară eminentamente agrară), pe *plan militar* (România a refuzat să participe la invazia Ungariei, a Cehoslovaciei sau a Poloniei, suportând ulterior consecințele acestor acțiuni pe care URSS nu le putea lăsa „nepedepsite”) etc. Aceste inițiative nu au fost însă susținute câtuși de puțin în Occident, iar efectele lor s-au întors de multe ori împotriva țărilor respective. Ele rămân ca dovezi peremptorii că societățile sud-est europene n-au devenit „inerte”, „închise” după ocupația sovietică, așa cum se încearcă să se impună opiniei publice astăzi, ci în ele s-au manifestat aproape în permanență curente de reacție explodând în diferite momente în crize mai mult sau mai puțin puternice.

III. CONCLUZII: SENSURI ALE NAȚIONALISMULUI ÎN RESTRUCTURAREA LUMII CONTEMPORANE

Lumea contemporană se află la capătul unui secol de istorie extrem de agitată, în care s-au succedat configurațiile politice cele mai diferite, în care au avut loc inclusiv interferențele populaționale artificiale, exploatate în folosul unor forțe politice aflate „deasupra” societăților. Este acum vremea unor „re-aranjări”, ce au toate șansele să dureze mai mult decât, poate, am dori. Iar *etnicitatea* pare să fie criteriul cel mai important al acestei ordini politice pe care să se nască. Tot mai multe colectivități umane ale lumii contemporane își afirmă identitatea etnică, cerând totodată să fie recunoscute ca state naționale. Unele au în urmă o istorie și tradiție de efort și luptă împotriva unor regimuri imperiale sau federative. Altele sunt grupuri minuscule care-și revendică aceleași drepturi purtate fiind de curente epocii. O estimare făcută recent arată că mai mult de 3 000 de grupuri etnice doresc să părăsească cadrul statal anterior („Die Welt”, 11 ian. 1992).

Mai mult decât atât, problema căutării identității proprii nu pare să se pună doar pentru grupurile etnice mici, ci și pentru națiunile mari, constituite de multă vreme în state naționale. Din rațiuni evident diferite, acestea resimt și ele

nevoia (re)definirii locului și rolului lor în lume. Toate acestea ne conduc, la sfârșitul analizei noastre, la următoarele trei concluzii:

1. Naționalismul nu are o valoare „în sine”, fie ea pozitivă sau negativă. Sentimentul național a acționat în istorie atât ca „forță revoluționară” cât și ca „forță retrogradă” (reacționară). Pentru a studia acest fenomen, trebuie obligatoriu să-l plasăm în context, să-i precizăm clar „coordonatele” spațiale și temporale. Așa cum strălucit a demonstrat antropologul englez Adam Smith în lucrările sale: *Theories of Nationalism* (1971) și *Nationalism in the XX-th Century* (1979), naționalismul nu poate fi tratat ca o *ideologie*, căci el s-a asociat, în secolul XX, cu toate ideologiile dezvoltate de-a lungul său.

2. A trata cu superficialitate, cu superioritate sau cu prejudecăți acest fenomen înseamnă un mare risc, chiar pentru cercetătorul expert în analiza politică.

Iată cel mai recent exemplu: la sfârșitul anului 1993, analistul Mattei Dogan publica un studiu pe tema naționalismului. Utilizând criteriile extrase dintr-o serie de cercetări empirice bazate pe sondaje ce stabileau un grad relativ mic de încredere al populației din diferite țări occidentale în armată ca și disponibilitatea scăzută a integrării în armată pe timp de pace și în cazul unui conflict militar etc., el „demonstrează” declinul naționalismului în Europa occidentală. În opoziție, prin criteriile de tipul: neîncrederii în țările vecine, disponibilității pentru investiții în armată, tendinței de autoscopie a societăților preponderent față de interesul pentru alte societăți etc., se „demonstrează” renașterea naționalismului în Europa de est. Concluzia sa, care dă și titlul lucrării, este: *Le nationalisme en Europe: déclin à l'Ouest, résurgence à l'Est*.

În 1994 au avut loc alegerile parlamentare în Italia, în urma cărora câștiga... dreapta. Primii miniștri fasciști postbelici apar, iată, nu în „naționalistul” Est, ci în Occident. Fără comentarii.

3. Naționalismul este o forță foarte puternică, capabilă să construiască imperii, dar și să le destrame (cazul URSS). Problema națională este deci o coordonată ce trebuie luată serios în calcul, mai ales astăzi, când Europa se pregătește intens pentru unificare, iar în tratatele de la Maastricht se proclamă tocmai „deznaționalizarea”. Dacă problema națională nu va fi abordată cu luciditate, dacă problema naționalismului nu va fi tratată cu competență și realism, pentru a-i fi acceptată și *nu impusă* o rezolvare, proiectul Maastricht-ului riscă să fie și el, ca atâtea altele, un „copil născut mort”.

BIBLIOGRAFIE

- BENJAMIN COHEN, *The Question of Imperialism*, New-York, Rheingold, 1976.
 GIOVANNI ARRIGHI, *The Geometry of Imperialism*, Cambridge, Cambridge Univ. Press, 1978.
 HÉLÈNE CARRÈRE D'ENCAUSSE, *Imperiul spulberat*. Edit. Remember — SIC Press Group, 1993.

- HÉLÈNE CARRÈRE D'ENCAUSSE, *Triumful națiunilor*, Edit. Remember — SIC Press Group, 1993.
- TITU GEORGESCU, *România în istoria Europei secolului XX; 1945–1990*, București, Edit. Hyperion XXI, 1992.
- ROBERT STOUCKERS, *Nation et nationalisme, empire et imperialisme, devolution et grande espace*, în *Nation et Empire*, Paris, Edit. Labirint, 1991, G.R.E.C.E.
- GHEORGHÎĂ GEANĂ, *Etnicitate și globalizare. Introducere la o perspectivă complementară*, București, 1993.
- MATTEI DOGAN, *Le nationalisme en Europe: déclin à l'Ouest, résurgence à l'Est*.
- NICOLAE IORGA, *Hotare și spații naționale*, Vălenii de Munte, 1938.
- NICOLAE IORGA, *Afirmarea vitalității românești*, Vălenii de Munte, 1939–1940.